

JUHA RÄIKKÄ

Turku universitetas

TIRIAMOJI ŽURNALISTIKA, SĄMOKSLO TEORIJS IR ETIKA

Investigative Journalism, Conspiracy Theories and Ethics

SUMMARY

The article presents conspiracy theorizing as a positive cultural phenomenon, beneficial for open society survival and functioning. As history shows, conspiracy theorizing, especially in the field of investigative journalism, produces some theories on genuine criminal conspiracies, which sometimes interrupt their successful realization, and a lot of false, morally harmful theories, which ruins good reputation of private and public persons, as well as companies and institutions. Although the moral cost of the later is obvious, nevertheless a ban on the conspiracy theorizing would be even more harmful for society as a whole. Therefore conspiracy theoreticians and investigative journalists should continue their professional activity being extremely careful concerning its possible moral costs.

SANTRAUKA

Straipsnis apibūdina sąmokslų teorizavimą kaip pozityvų kultūros reiškinį, naudingą atviros visuomenės išlikimui ir sėkmingam funkcionavimui. Kaip rodo istorija, sąmokslų teorizavimas, ypač tiriamosios žurnalistikos srityje, generuoja kelias sąmokslų teorijas apie tikrus nusikalstamus sąmokslus, kurios kartais sukliudo tuos sąmokslus sėkmingai įgyvendinti, ir daugybę melagingų, moraliai žalingų sąmokslų teorijų, griaušančių gerą privačių ir viešų asmenų, verslo kompanijų ir socialinių institucijų reputaciją. Nors pastarųjų daroma moralinė žala yra didelė, tačiau sąmokslų teorizavimo draudimas visuomenei kaip visumai padarytų dar didesnę žalą. Todėl sąmokslų teoretikai ir žurnalistai turėtų tęsti savo profesinę veiklą būdami itin atidūs galimai tos veiklos moralinei kainai.

1. ĮVADAS

Iki šiol filosofai ne itin domėjosi sąmokslų teorijomis. Negausiose šiai temai skirtose publikacijose jie dažniausiai nagrinėjo epistemologijos klausimus. Po to,

RAKTAŽODŽIAI: sąmokslų teorizavimas, sąmokslų teorija, atviros visuomenė, tiriamoji žurnalistika, moralė, etika.
KEY WORDS: conspiracy theorizing, conspiracy theory, open society, investigative journalism, morality, ethics.

kai Karlas Popperis knygoje *Spėjimai ir paneigimai* (*Conjectures and Refutations*) pateikė garsiąją socialinės sąmokslų teorijos kritiką, dauguma autorių įrodinėjo, kad didžia dalimi sąmokslų teorijos yra klaidingos ir net žalingos.¹ Joms priskiriamų nuodėmių sąrašas ilgas. Buvo teigiama, kad daugumą sąmokslų teorijų galima paneigti atkreipiant dėmesį į tai, jog tariami sąmokslininkai arba vienas su kitu niekaip nesusiję, arba stokoja technologinių ir materialinių resursų sąmokslui įgyvendinti. Maža to, kai kurie kritikai teigė, kad sąmokslų teorijos yra nepaneigiamos, paremtos neįtikėtinais motyvais, turi aiškinimo spragų, savo turiniu yra prieštaringos ir tariamus sąmokslininkus vaizduoja taip, tarsi jie būtų visagaliai.² Tie filosofai, kurie į sąmokslų teorijas žvelgė palankiau, kritikams atsakė, kad tose teorijose nėra jokių požymių, rodančių, kad jos būtų iš esmės klaidingos ir žalingos. Kai kurios sąmokslų teorijos pasirodė teisingos. Pasaulio valstybės ir jų agentūros sąmokslus rengė ir juose dalyvavo. Tad akivaizdu, jog tos teorijos, kurios teigė, kad taip yra, nėra klaidingos.³

Kai kurie debatuose dėl episteminių sąmokslų teorijų priimtumo dalyvavę autoriai nagrinėjo sąmokslų teorizavimo pageidautinumą. Kadangi sąmokslų teorijų kūrimas ir platinimas yra protinė ir visuomeninė veikla, tai galima klausiti, ar ji pageidautina. Niekam nepaslap-

tis, kad mūsų požiūriai į sąmokslų teorijas gali turėti svarbių pasekmių. Sąmokslų teoretikams būdingas pasaulėvaizdis atrodo kartu gąsdinantis ir raminantis.⁴ Viena vertus, tikėjimas sąmokslu gali kelti baimę arba liūdesį. Istoriko Richardo Hofstadterio žodžiais tariant, sąmokslų teoretikas yra „dvigubas kančiny“: jis/ji kenčia ne tik nuo realaus pasaulio, bet ir nuo savo pesimistinių fantazijų.⁵ Kita vertus, manymas, kad gyvename tvarkingoje visatoje, kurioje didelio masto sąmokslai yra įprastas dalykas, gali žadinti viltį, kad pasaulis nėra jau toks absurdiškas ir chaotiškas kaip kartais atrodo. Tad sąmokslų teoretikų pasaulėvaizdis siūlo veikia prasmingą negu beprasmį pasaulį.

Toliau aš glaustai įvertinsiu sąmokslų, ypač politinio, teorizavimą. Aptarsiu klausimą, kodėl žmonės kai kurioms sąmokslų teorijoms yra linę nepritarti ir kodėl nepritardami yra teisūs. Atrodo, jog nepageidautini sąmokslų teorizavimo kaip visumos galimi socialiniai padariniai nepaaiškina to moralinio nerimo, kurį mums kelia tam tikros teorijos. Etninis sąmokslų teorizavimo kaip kultūros reiškinių vertinimas turėtų būti atskirtas nuo etinio paskirų sąmokslų teorijų vertinimo. Politinio sąmokslų teorizavimas gali būti vertingas kultūros reiškiny net tuo atveju, jeigu dauguma politinių sąmokslų atneša *moralinių nuostolių*.

2. POLITINIO SĄMOKSLO TEORIJOS

Politinių sąmokslų teoretikai siūlo sąmokslų teorijas, socialinius įvykius aiškinančias tikrais politiniais sąmoksl-

lais, kurie nėra plačiai žinomi arba nuspėjami. Egzistuoja daugybė gerai žinomų nepolitinių sąmokslų teorijų. Iš tiesų

1971 m. Jimas Morrisonas nemirė. Jo mirtis buvo suvaidinta. Elvis Presley nemirė 1977 m. Jo mirtis irgi buvo tik suvaidinta. Politinio sąmokslų teorijos pasižymi viešumu. Štai neviešos sąmokslų teorijos pavyzdys. Brianas ir Oksana keletą dienų praleido Klaipėdoje. Kitiems jie aiškino, kad ten susitiko visiškai atsitiktinai. Bet iš tiesų jų susitikimas nebuvo atsitiktinis: jie buvo iš anksto susimokę susitikti Klaipėdoje. Neviešos sąmokslų teorijos yra gana dažnos, daug dažnesnės negu viešos sąmokslų teorijos.

Politinio sąmokslų teorijos gali būti skirstomos į globalias ir lokalias. Globaliomis ir lokaliomis teorijomis politinių sąmokslų teoretikai siekia paaiškinti pasiskirus istorinius įvykius, tokius kaip 1986 m. balandžio mėnesio branduolinė Černobylio katastrofa arba princesės Dianos žūtis 1997 m. rugpjūtį. Teorija priskirtina labiau prie globalių negu prie lokalių, jeigu jos autorius siekia paaiškinti globalios ir tarptautinės svarbos įvykius arba jais remiasi aiškindamas kokį nors vietinį sąmokslą. Pvz., teorija, Johno F. Kenedy nužudymą siejanti su Centrine Žvalgybos Valdyba ir jos slaptais ryšiais su mafija ir Kuba, yra globali sąmokslų teorija, nors jos dėmesio centre yra vietinės, nacionalinės problemos.

Vadinamosios totalinio sąmokslų teorijos, nors ir gali paaiškinti kai kuriuos politinius įvykius, nėra politinio sąmokslų teorijos tikrąja šio žodžio prasme. Totalinės teorijos plėtojamos tam, kad vienu arba keliais sąmokslais paaiškintų pasaulio istorijos raidą arba visą globalią politiką. Politinio sąmokslų teoretikai kalba apie pasiskirus sąmokslus, o totalinio sąmokslų teoretikai vadovaujasi prielaida,

kad egzistuoja bent jau vienas supersąmokslas.⁶ Pastarieji gali įrodinėti, kad praeities ir dabarties įvykius lėmė labai galingų slaptų organizacijų, tokių kaip iliuminatai arba tamplieriai, veikla, arba kad dabar viską valdo prieš dešimtmečius neatpažintais skraidančiais objektais į Žemę atvykę ateiviai, o Jungtinių Valstijų administracija ir kariškiai jiems pataikauja ir talkininkauja. Jei totalinio sąmokslų teoretikas bando paaiškinti, tarkime, Jimmy Hoffa'o nužudymą, tai jis/ji būtinai kalbės ne tik apie Hoffa'o mirtį, bet stengsis paaiškinti daugybę kitų dalykų. Totalinio sąmokslų teorijoms būdinga tai, kad jos remiasi permanentinio sąmokslų, arba sąmokslų, prielaida.

Kartais (netotalinės) politinio sąmokslų teorijos būna teisingos ir pateikia daugumą teisingą įvykių aiškinimą. Bet kai tokios teorijos oficialiai pripažįstamos, žmonės jas nustoja vadinti sąmokslų teorijomis. Teorija, kad prezidentas Nixonas buvo netiesiogiai įveltas į Watergate'o skandalą, kadaise buvo sąmokslų teorija, tačiau dabar ji yra oficiali 1972 m. Baltųjų Rūmų tragedijos paaiškinimo dalis. Vadinasi, ne kiekvienas istorinio įvykio aiškinimas sąmokslu vadinamas sąmokslų teorija. Oficialūs aiškinimai gali būti teorijos ir remtis sąmokslu, bet negali būti vadinamos sąmokslų teorijomis, bent jau tos, kuriomis tikroji valdžia pasinaudoja kaip oficialiu įvykių paaiškinimu. Nuomonė, kad plačiai žinomas 2001 m. rugsėjo 11 d. įvykius lėmė al-Qaeda sąmokslas, nėra sąmokslų teorija. Ne visi sąmokslų teoretikai sutinka su tokia sąmokslų teorijos sąvoka traktuote, nors yra pakankamai svarių priežasčių jos laikytis, nes ji atitinka populiarią-

ją „šamokslo teorijos“ prasmę. Jeigu visi aiškinimai, kuriuose minimi šamokslo ir slapta veikla, būtų laikomi šamokslo

teorijomis, tai pasaulio istorija atrodytų kaip didžiulė šamokslo teorija, bet istorija nėra didysis šamokslo.

3. ŠAMOKSLO TEORIZAVIMO PASEKMĖS

Ką turėtume manyti apie etinį politinio teorizavimo priimtinumą? Trumpa šamokslo teorizavimo etinių vertinimų apžvalga rodo, kad priimtumas arba nepriimtumas priklauso nuo socialinių veiklos padarinių.

Yra daug palankių vertinimų. Juose teigiama, kad politinio šamokslo teorizavimas – sveikintinas reiškinys, nes šia veikla užsiimantys teoretikai kaupia informaciją, o žurnalistai verčia vyriausybę ir jos agentūras geriau apgalvoti savo sprendimus ir praktikas. Pasak Steve'o Clarke'o: „yra keletas dalykų, skatinančių pritarti šamokslo teorizavimui.“⁷ Jo požiūriu, „šamokslo teoretikas ragina tobulinti visuomenei reikšmingų įvykių aiškinimą“ ir kartais 'atskleidžia tikrą šamokslą'.⁸ Maža to, šamokslo teorijų populiarumas „padeda visuomenėje išlaikyti atvirumą... Šamokslo teoretikai gali būti kognityvinės klaidos aukos, tačiau mums veikiausiai yra naudinga, kad jie ir toliau klystų.“⁹ Panašias mintis išsakė Davidas Coady ir Charlesas Pigdenas. Pasak Coady, šamokslo teorijos kritikus „galima kaltinti priešišku (be abejo netyčiniu) atvirajai visuomenei, nes jie pasisako prieš jos išlikimui svarbią veiklą, šamokslo teorizavimą.“¹⁰ Pigdenas įrodinėja, kad Popperis ir kiti šamokslo teorijų kritikai šamokslininkams parūpino „intelektualiai respektabilią dūmų uždangą, kuria jie gali sėkmingai pridengti savo machinacijas.“¹¹ Įvade į

2005 m. išleistą *Šamokslo enciklopediją* (*Conspiracy Encyclopedia*) redaktoriai aiškina, kad šamokslo teorizavimas yra naudingas kaip ginantis pamatines laisves, rašydami: „Informuodami vienas kitą šamokslo teoretikai gali perplėsti oficialios dezinformacijos skraistę ir pateikti ortodoksiam įvykių aiškinimui priešingas išvadas. Tokiomis teorijomis remiantis, dažnai atskleidžiami tikrai nusikaltami šamokslo, o šamokslo teorijos metodai jau tapo patikima šiuolaikinės tiriamosios žurnalistikos priemone. Tai, kad vyraujanti spauda šiuos dalykus nutyli, rodo, kad ji yra Trijų Valdžių – bažnyčios, aristokratijos ir kapitalistų – papirkta. Tiriamoji žurnalistika ir šamokslo teorija dabar tapo Penktąja Valdžia, ginančia minties ir kalbos laisvę.“¹²

Keletas vertinimų – mažiau optimistiški. Pasak kritikų, politinių šamokslų teorizavimas, būdamas artimu populistiniam diskursui, antisemitizmui bei rasizmui, gali sumažinti pasitikėjimą demokratinėmis politinėmis institucijomis ir turėti moraliai abejotinų pasekmių.¹³ Be to, neretai pabrėžiama, kad šamokslo teorizavimas ne tik kenkia demokratijai, bet ir kelia pavojų socialinei santvarkai, skatindamas traktuoti visuomenę kaip poliarizuotą darinį.¹⁴ Dar daugiau, kritikai nurodė, kad šamokslo teorizavimo generuojamos nuomonės apie esmines socialinių įvykių priežastis yra ne tik klaidingos, bet ir žalingos. Anot jų, labai svarbu,

jog žmonės suprastų, kad svarbiausius socialinius įvykius būtina aiškinti labiau remiantis socialinėmis struktūromis ir nelygumais negu paskirų individų siekais ir veiksmis, kaip tai daro sąmokslų teorijos. Šis argumentas priskiriamas kairiojo sparno kritikams, ypač Noamui Chomsky; jis atrodo tiek pat strateginis, kiek moralinis. Markas Fensteris šitaip išdėsto logiką to, ką jis supranta kaip kairiąją kritiką: „kairieji kritikai įrodo, kad tinkama politinė analizė veda tiesiai į vaisingą politinę veiklą. Dominuojančių bendrųjų ir istoriškai susiklosčiusių ypatingų ekonominių ir politinių struktūrų identifikavimas aktyvistams suteikia galimybę strategiškai organizuoti protesto akcijas, kurti kolektyvines alternatyvias institucijas ir pasiekti realių socialinių permainų. Tuo tarpu sąmokslų teorijos didžiausią galią priskiria ne pamatinėms struktūrinėms priežastims, o paskiriems individams, kuriuos naiviai kaltina už visas šio pasaulio negeroves. Todėl tos teorijos veda ne į vaisingą politinę veiklą, o veikia į žalingą atpirkimo ožio paiešką; arba aktyvistus skatina klaidingai

manyti, kad paprastas individo arba sąmokslininkų grupės neutralizavimas pakels visuomenę.“¹⁵

Siekiant mūsų užsibrėžtų tikslų, svarbu turėti omeny, jog į paskiras sąmokslų teorijas žmonės žvelgia nepalankiai. Jeigu tarsime, kad jie tam turi svarių priežasčių, tai privalėsime atsakyti į klausimą, kas yra to neigiamo požiūrio priežastys. Vargu ar toks požiūris atsiranda tik todėl, kad tos teorijos yra klaidingos, o jų skleidėjai stokoja episteminių dorybių. Bent jau kai kuriais atvejais neigiamas požiūris yra aiškiai susijęs su moraliniu vertinimu. Pačios savaime epistemines klaidos neduoda pagrindo moraliniam pasmerkimui.¹⁶ Taip pat nepanašu, kad žmonės nepalankiai žvelgtų į paskiras sąmokslų teorijas vien todėl, kad jos yra vaisiai sąmokslų teorizavimo, veiklos, kuri tolimesnėje perspektyvoje gali turėti moraliai abejotinų socialinių ir kultūrinių pasekmių. Galbūt sąmokslų teorizavimo numanomos žalingos pasekmės palaiko požiūrį, kad paskira sąmokslų teorija yra neetiška, tačiau turi būti ir kitos neigiamo požiūrio priežastys.

4. SĄMOKSLO TEORIZAVIMAS IR ETIKA

Galima įsivaizduoti, jog kai kurie sąmokslų teoretikai yra melagiai, netikintys nei savo teorijomis, nei patys savimi. Kai kurios sąmokslų teorijos remiasi šmeižtais ir apkalbomis. Manoma, kad atviras sąmokslų teorizavimas pateisina gandų ir apkalbų platinimą. Kai kuriais atvejais sunku nustatyti ar sąmokslų teoretikas kalba rimtai, ar tik dėl strateginių paskatų. Tokios teorijos pavyzdžiu gali būti teiginys, kad globalaus atšilimo

propaganda yra didžiulio sąmokslų padarinys (nors šį pavyzdį silpnina tai, kad dauguma žmonių ta propaganda tiki).¹⁷ Net tada, kai teoretikas kalba visiškai rimtai, galime tebejausti moralinį nerimą. Ne visada vien melas ir šmeižtas mums kelia tokį nerimą.

Aptarkime dviejų istorikų, Zuzanos ir Nikolajaus, monografijas apie vienos šalies užsienio reikalų ministeriją. Zuzana įsitikinusi, kad visos valstybinės ins-

titucijos linkusios pūstis ir biurokratėti. Šis įsitikinimas jos knygoje tapo istoriniu dokumentu ir liudijimų interpretacijos teoriniu principu. Deja, jos knygoje apstu klaidingų išvadų ir neteisingų žmonių veiklos bei motyvų aprašymų. Jos noras būti ištikimai savo teoriniam principui davė pradžią klaidingoms interpretacijoms. Net jeigu jos knyga parašyta sklandžiai, moksliniu požiūriu ji nėra patenkinama ir skaitytojai pradeda abejoti jos profesine kompetencija bei etinėmis nuostatomis. Nikolajus nesirėmė jokiais aiškiai suformuluotais teoriniais principais, tačiau ir jo knygoje randame daugybę klaidingų interpretacijų. Anksčiau jis dirbo užsienio reikalų ministerijoje, bet buvo atleistas. Todėl jam labai rūpėjo parodyti savo buvusių vadovų ir kolegų nekompetenciją bei aroganciją. Rezultatas – rimtai parašyta knyga, bet susilaukusi nepalankaus moralinio skaitytųjų įvertinimo. Nors abu autoriai darė panašias klaidas, tačiau Nikolajus dėl jo asmeninio suinteresuotumo moraliai labiau pakaltinamas negu Zuzana.

Atrodo, jog kai kurie politinio sąmokslų teoretikai labai panašūs į Nikolajų. Dažnai būna, kad tie politikai, kuriuos jie rimtai kaltina slapta susimokius, yra tų teoretikų politiniai oponentai arba priklauso grupėms, kurios tiems teoretikams nepatinka. Yra kairiojo sparno ir dešiniojo sparno sąmokslų teoretikai. Kairiojo sparno teoretikai linkę kritikuoti dešiniuosius politikus ir kapitalistus, o dešiniojo sparno – kairiuosius politikus, profesines sąjungas ir imigrantų organizacijas. Tariamai objektyvios sąmokslų teorijos ne visada objektyvios. Pernelyg dažnai sąmokslų teoretiko veikla yra mo-

tyvuota jos/jo religiniais, klasiniais, žurnalistiniais, medicininiais, akademiniais, žvalgybiniais, politiniais ir kariniais prietarais. Paprastai ji/jis yra iš anksto nusistatęs prieš tas institucijas, kurias vėliau kritikuoja sąmokslų teoretikoje. Retai pasitaiko priešingas dalykas, kad įtarimas sąmokslu inicijuotų teoretiko nepasitikėjimą institucija ar jos vadovais. Dažnai sąmokslų teoretikas geidžia būti sąmokslų liudininku; kaip tik todėl ji/jis ją mato, arba įsivaizduoja, kad mato. Tas pats polinkis būdingas ir į sąmokslų teorijas linkusiems žurnalistams. Jie geidžia matyti sąmokslus nebūtinai todėl, kad būtų iš anksto nusistatę prieš tam tikras grupes arba veikėjus, o todėl, kad sąmokslų stebėjimas naudingas jų profesijai ir kartais jiems atneša ekonominę naudą. Dažnai sąmokslų teoretikai, siekdami ideologinės arba asmeninės naudos, formuoja klaidingą viešąją nuomonę apie savo teorijoje traktuojamus žmones, nors patys ne visada tai aiškiai suvokia.¹⁸

Neabejotina, kad yra ir tokių sąmokslų teorijų, kurios nesukelia moralinio, bent jau visuotinio, nepritarimo. Sąmokslų teorija, teigianti, kad prezidentas George'as W. Bushas suplanavo Pasaulio Prekybos Centro bokštų sunaikinimą 2001 m. rugsėjo 11 d. ir todėl yra atsakingas už daugybę žuvusiųjų keleiviniams lėktuvams įsirežus į pastatus, yra beveik tikrai klaidinga, nors kai kuriems žmonėms ji nekelia jokie moralinio pasipiktinimo. Prezidentas George'as W. Bushas buvo politikas ir viešas asmuo, todėl galima manyti, kad tam tikra prasme tokius asmenis leistina viešai kaltinti, nes jie yra atsakę savo teisių į privatumą. Bet jeigu kas nors modifikuo-

tų minėtą Rugsėjo 11 dienos sąmokslų teoriją įvardydamas kitus žmones, pvz., Busho sekretorius, kurie žinojo, kas atsitiks, bet nieko apie tai neperspėjo, tai mūsų nuostatos iš karto pasikeistų.¹⁹ Mes būtume įsitikinę, kad norint tokią teoriją viešai paskelbti, būtina ją pagrįsti nenuginčijamais faktais. Kuo aptariamieji asmenys yra mažiau vieši, tuo daugiau įrodymų reikia. Deja, sąmokslų teoretikai, įvardydami privačius asmenis ir apibūdindami juos kaip sąmokslininkus,

ne visada pateikia pakankamai svarių įrodymų. Deja, tokių sąmokslų teorijų, kuriuose įvardijami privatūs asmenys, bent jau tiriamojoje žurnalistikoje gana apstu. Dažnai jose nagrinėjamos vietinės problemos, pvz., labdaros fondų ir finansuojamų organizacijų santykiai. Nenuostabu, kad neretai tų teorijų autoriai ir platintojai patraukiami į teismą. Taip atsitiktų daug dažniau, jeigu bylinėjimasis būtų pigesnis, o įstatymai dėl šmeižto ne tokie painūs.

5. MORALINĖ SĄMOKSLO TEORIJŲ ŽALA

Paskirų politinio sąmokslų teorijų vertinimai rodo, kad jos dažnai daro moralinę žalą. Jos ne tik kompromituoja žmones, juos melagingai parodydamos visuomenei, bet, kad ir netyčia tai darydamos, siekia ką nors laimėti. Kokio dydžio yra jų daroma moralinė žala? Turime savęs paklausti, ar privalome manyti, kad Clarke'as, Coady ir Pigdenas klysta, palankiai vertindami sąmokslų teorizavimą už jo tariamai pageidautinus socialinius padarinius, ar, priešingai, tą teorizavimą, nepaisydami paskirų politinio sąmokslų teorijų daromos moralinės žalos, privalome pripažinti kaip vertingą kultūros reiškinį.

Panagrinėkime argumentus, ginančius tai, kas vadinama karu prieš terorizmą, ir daroma išvada, jog tas karas yra moraliai pateisinamas, nes jame kovojama už svarbiausias žmonijos vertybes: demokratiją, teisingumą ir laisvę. Visame pasaulyje pripažįstama, kad individualūs karo veiksmai nuolatos pažeidžia pagrindines žmogaus ir tautų teises. Karo zonose civilių aukos – įpras-

tas dalykas. Ypač nukenčia moterys ir vaikai. Visa tai – akivaizdi moralinė karo kaina, tačiau sakoma, kad ji palyginti maža. Nors kai kurie individualūs veiksmai gali būti pripažinti kaip nebūti ir būti pakeisti žmoniškesniais, tačiau veiksmingas kariavimas reikalauja moraliai nepriimtinių (jeigu juos vertinsime kiekvieną atskirai) veiksmų panaudojimo. Apskritai sąmoningas civilių žudymas moraliai neleistinas, tačiau jį galima laikyti moraliai pateisinamu ir net būtinu siekiant pašalinti terorizmo pavojų.

Kad ir koks įtikinamas iš pirmo žvilgsnio atrodytų tas argumentas, jis niekada neįtikins karo su terorizmu priešininkų. Neaišku, kaip suderinti deklaruojamus karo tikslus su jame naudojamomis priemonėmis. Taip pat neaiškus ir tų priemonių panaudojimo būtinumas ir net veiksmingumas. Sąmokslų teorizavimo kaip turinčio socialiai geistinus padarinius gynėjai privalo būti pasiruošę atsakyti į panašius priekaištus. Vienas iš svarbesnių čia kylančių klausimų yra šis: ar visos moraliai abejotinos sąmoksl-

lo teorijos gali būti pakeistos moraliai neabejotinomis, neprarandant minėtų geistinių pasekmių. Jeigu negali, tai tokiu atveju privalome nuspręsti, ar pirmųjų daroma žala yra santykinai nedidelė ir todėl jas reikia priimti. Juk sąmokslų teorizavimas nėra masinis žmogaus teisių pažeidinėjimas. Clarke'as, atrodo, pripažįsta, kad tokią kainą verta mokėti, tačiau jo požiūris į sąmokslų teorizavimo

daromą žalą gerokai skiriasi nuo to, kurį aukščiau išdėstėme. Pasak Clarke'o, geriau pasvarsčius „tūkstantis nepasitvirtinusių sąmokslų teorijų nėra per didelė kaina už tai, kad vienas tikrai nusikalstamas sąmokslas, pvz., Watergate'as, buvo atskleistas anksčiau negu vėliau.“²⁰ Tačiau klausimas, ar sąmokslų teorizavimo kainą galima nustatyti apsiribojant svarstymais, lieka atviras.

6. MORALĖ IR ŽURNALISTIKA

Sąmokslų teorizavimas – tai sąmokslų teorijų kūrimas ir platinimas. Anksčiau teorijų kūrėjai retai užsiimdavo platinimu. Tačiau dabar internetas jiems teikia plačias galimybes skleisti savo teorijas, nesinaudojant tradicinių žiniasklaidos priemonių paslaugomis. Kai moraliai abejotinos sąmokslų teorijos paviešinamos, jų skleidėjai privalo prisiimti tam tikrą atsakomybę. Todėl verta aptarti keletą žurnalistinės etikos klausimų, susijusių su jau išsakyta prielaida, kad žurnalistai ir viešosios srities aktyvistai neretai klysta ir daro moralinę žalą.²¹

Savaime suprantama, kad laikraščiai ir kitos žiniasklaidos priemonės turi teisę publikuoti ne iki galo patvirtintus teiginius ir įtarimus.²² Savo procedūrose jiems nereikia laikytis akademinų standartų ir laukti, kol faktai bus galutinai įrodyti. Žiniasklaida veikia rinkos sąlygomis. Jei kuris nors laikraštis atsisakys publikuoti nepatvirtintus gandus, tai šitai padarys kitas laikraštis ir gaus finansinę naudą. Mįgloti ir nepakankami įrodymai skaitytojams teikia plačias galimybes spėlioti ir diskutuoti; tai viena iš pačių svarbiausių laisvosios spaudos funkcijų. Visiškai priimtina, jei laikraštis

ne tik paskelbia, jog koks nors asmuo įtaria, kad tam tikra piliečių grupė susimokė prieš visuomenę, bet ir pabrėžia, kad tiems įtarimams yra pakankamai svarių priežasčių. Net jeigu sąmokslų teorija mažai tikėtina, tai jos paviešinimą galima pateisinti tuo, kad tuo atveju, jeigu joje pateikta informacija pasirodytų teisinga, tai jos nutylėjimo ir neveikimo padariniai būtų labai žalingi. Dabar jau žinoma, kad *Volvo* dukterinės bendrovės *Renault Vilikiai* ir *Volvo Konstrukciniai Įrenginiai* Sadamo Huseino vadovaujama Irako vyriausybei išmokėjo neteisėtas pinigų sumas, kad pastaroji pirktų jų produkciją pagal Jungtinių Tautų sudarytą programą *Nafta už maistą*. Sadamo režimas reikalavo vadinamo „dėkingumo mokesčio“, o *Volvo* ir jo dukterinės bendrovės norėjo sandėrio ir buvo pasirošiusios apgauti Jungtines Tautas. Vargu ar mes dabar apie tai žinotume, jeigu laikraščiai iš pat pradžių nebūtų paskleidę įtarimų dėl tariamo sąmokslų. Paskleisti įtarimai paskatino valdžią pradėti oficialų tyrimą. 2008 m. kovą *Volvo* kompanija buvo įpareigota sumokėti beveik 9 milijonus dolerių mokesčių iš pelno, kurį gavo minėtos dukterinės bend-

rovės, ir sumokėti beveik 11 milijonų dolerių baudą, nors verslo santykiuose su Viduriniųjų Rytų ir Centrinės Azijos šalimis „dėkingumo mokestis“ yra savaime suprantamas dalykas, o *Volvo* buvo ne vienintelė kompanija, sudarinėjusi sutartis su Sadamu Huseinu.

Politinio sąmokslo teorizavime įtariamų paviešinimas gali būti moraliai problemiškas, nes kompromituojantys teiginiai paskelbiami ankstyvame tyrimų etape. Panagrinėkime plačiai paplitusią sąmokslo teoriją apie genetiškai modifikuotus maisto produktus, ypač populiarią tarp aplinkosaugininkų ir asmenų, siekiančių pelno iš su genų technologija susijusia masine isterija.²³ Ta teorija vis dar turi nemažai šalininkų. Vis dar vyksta karšti ginčai, kaip apibrėžti „genetiškai modifikuotą maistą“, tačiau paprastai šiuo terminu įvardijamas maistas, kurio bent viena sudėtinė dalis yra pagaminta iš genetiškai modifikuotų organizmų: pvz., grūdų, augalų ar gyvūnų. Pasak sąmokslo teorijos, nėra pakankamų mokslinių įrodymų, jog genetiškai modifikuotas maistas yra nežalingas milijonų vartotojų sveikatai, bet yra įrodymų, kad jis veikiausiai žalingas. Tačiau tie įrodymai laikomi paslapyje. Teigiama, kad *Monsanto kompanija* išleido milijonus dolerių genetiškai modifikuotų grūdinių kultūrų tyrimams. Pasak sąmokslo teorijos, tų tyrimų rezultatai rodo, jog labai tikėtina, kad genetiškai modifikuotas maistas žmonėms ateityje bus mirtinas, tačiau dangstydamasi patento ir verslo paslapčių įstatymais, kompanija tuos rezultatus nuslėpė.

Ši, kaip ir kitos į ją panašios sąmokslo teorijos, yra problemiška. Ji intelektualiai problemiška todėl, kad jokiais tyri-

mais neįrodyta genetiškai modifikuoto maisto žala vartotojų sveikatai. Genetiškai modifikuotais produktais jau seniai prekiaujama ir vis dar nieko blogo nutiko. Teorija moraliai problemiška, nes perša mintį, kad *Monsanto kompanijos* tyrėjai, jų asistentai, sekretorės ir ekonomistai yra linkę statyti į pavojų milijonų žmonių sveikatą ir net gyvybes, kad tik gautų pelno. Aišku, kad kompanijos personalui tokius kaltinimus nemalonu girdėti. Žmonės jaučiasi viešai šmeižiami tų, kurie iš to šmeižto ideologiškai arba asmeniškai pelnosi.

Tad geriau būtų buvę ne kurti ir skleisti tokią teoriją, o pateikti visuomenei pagrįstą įrodymą, kad *Monsanto* tikrai slepia genetiškai modifikuotų grūdinių kultūrų tyrimų rezultatus, ir pasidomėti, ar nėra alternatyvių patikimų šaltinių, iš kurių būtų galima tuos rezultatus gauti. Tokie žingsniai galėtų paskatinti tolimesnius tyrimus. Kai kuriais atvejais tokie tyrimai duoda naujų įrodymų ir patvirtina moralinį sąmokslo teorizavimo priimtinumą, kaip tai atsitiko *Volvo* atveju, bet neatsitiko *Monsanto* atveju. Pasak *Sąmokslo enciklopedijos*, „nėra įrodymų, kad *Monsanto* arba kuri nors kita korporacija tyčia pardavė potencialiai pavojingus, gerai neištirtus genetiškai modifikuotus produktus.“²⁴ Ne visos moraliai priimtinos sąmokslo teorijos privalo būti neginčijamai pagrįstos, tačiau jos turi būti paremtos pakankamais įrodymais, nes pažeidžia konkrečių žmonių arba grupių reputaciją. Moraliai pateisinti galima tik tas sąmokslo teorijas, kurios viešai, bet neteisingai įtaria tam tikrus žmones susimokius prieš visuomenę, kai yra daugybė sąmokslo požymių ir priežasčių tikėti sąmokslo, tačiau paties sąmokslo nėra.²⁵

IŠVADA

Šamokslo teorizavimą kaip kultūros reiškinių reikėtų vertinti kitaip negu pasikiras šamokslo teorijas. Būtina žinoti, kad pastarosios neretai daro moralinę žalą. Jų autoriai, galbūt netyčia, ne tik viešai apšmeižia tam tikrus žmones, bet taip pasielgia siekdami ką nors laimėti. Abejotina, kad kiekviena moraliai žalinga šamokslo teorija būtina, norint pasiekti pageidautinus tikslus.

Šamokslai – įprastas dalykas. Daugelis žmonių gana lengvai susimoko ir net patys to nepastebi. Traktate *Tautų turtas* Adamas Smithas teigia, kad laisvoji rinka šamokslams labai palanki: „Vieno amato žmonės nedažnai susiburia kartu

net pasilinksminti ar pramogauti, bet susitikus jų pokalbis baigiasi šamokslu prieš visuomenę arba koku nors sumanymu pakelti kainas.“²⁶ Pasak Smitho, apsisaugoti nuo šamokslų čia beveik neįmanoma: „jokiu įstatymu, kuris pats arba jo įgyvendinimas nepažeistų laisvės ir teisingumo, neįmanoma užkirsti kelio tokiems susitikimams.“²⁷ Jei Smithas teisus, tai mes turime tvirtą pagrindą palankiai žvelgti į šamokslo teoriją kaip kultūros reiškinių. Net jeigu šamokslo teorijos šamokslams neužkerta kelio, vis dėlto potencialius šamokslininkus skatina geriau pagalvoti ir, galbūt, savo sumanymo atsisakyti.²⁸

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Karl Popper. *Conjectures and Refutations*. 4th ed. – London: Routledge, 1972, p. 123–125; Žr.: Karl Raimund Popper. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Iš anglų kalbos vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Pradai, 1998.
- ² Lee Basham. Living with the Conspiracy. // *The Philosophical Forum*, 2001, Vol. 3, p. 275; Michael Barkun. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. – Berkeley: University of California Press, 2003, p. 7; Brian L. Keeley. Of Conspiracy Theories. // *The Journal of Philosophy*, 1999, Vol. 96, p. 109–126; Brian L. Keeley. Nobody Expects the Spanish Inquisition! More Thoughts on Conspiracy Theory. // *Journal of Social Philosophy*, 2003, Vol. 34, 2003.
- ³ Charles Pigden. Complots of Mischief. // David Coady, ed. *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*. – Hampshire: Ashgate, 2006, p. 165.
- ⁴ Michael Barkun. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*, p. 4.
- ⁵ Richard Hofstadter. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. – London: Jonathan Cape, 1966, p. 40. Taip pat žr.: Timothy Melley. *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America*. – Ithaca: Cornell University Press, 2000; Jonathan Vankin. *Conspiracies, Cover-Ups, and Crimes: Political Manipulation and Mind Control in America*. – New York: Paragon House Publishers, 1991.
- ⁶ Michael Barkun. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*, p. 6; taip pat žr.: Brian L. Keeley. God as the Ultimate Conspiracy Theory. // *Episteme*, 2007, Vol. 4.
- ⁷ Steve Clarke. Conspiracy Theories and Conspiracy Theorizing. // *Philosophy of the Social Sciences*, 2002, Vol. 32, p. 148.
- ⁸ Ten pat.
- ⁹ Ten pat.
- ¹⁰ David Coady. The Pragmatic Rejection of Conspiracy Theories. // David Coady, ed. *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*. – Hampshire: Ashgate, 2006, p. 170; taip pat žr.: David Coady. Conspiracy Theories and Official Stories. // *International Journal of Applied Philosophy*, 2003, Vol. 17.
- ¹¹ Charles Pigden. Popper Revisited, or What is Wrong With Conspiracy Theories? // *Philosophy of the Social Sciences*, 1995, Vol. 25, p. 4.
- ¹² *Conspiracy Encyclopedia: The Encyclopedia of Conspiracy Theories*. – London: Collins & Brown, 2005, p. 11.

- ¹³ Žr.: Mark Fenster. *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991, ch. 3; Alasdair Spark. *Conjuring Order: The New World Order and Conspiracy Theories of Globalization*. // Jane Parish, Martn Parker, eds. *The Age of Anxiety: Conspiracy Theory and the Human Sciences*. – Oxford: Blackwell, 2001, p. 49.
- ¹⁴ Žr.: Mark Fenster. *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*.
- ¹⁵ Ten pat, p. 58.
- ¹⁶ Žr.: Lorraine Code. *Epistemic Responsibility*. – Hanover: Brown University Press, 1987; taip pat žr.: James Montmarquet. *Epistemic Virtue and Doxastic Responsibility*. – Lanham: Rowman & Littlefield, 1993; Michael DePaul, Linda Zagzebski, eds. *Intellectual Virtue: Perspectives from Ethics and Epistemology*. – Oxford: Oxford University Press, 2001; Neil Levy. *Radically Socialized Knowledge and Conspiracy Theories*. // *Episteme*, 2007, Vol. 4.
- ¹⁷ Myanna Lahsen. *The Detection and Attribution of Conspiracies: The Controversy over Chapter 8*. // G. E. Marcus, ed. *Paranoia Within Reason: A Casebook on Conspiracy as Explanation*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1986, p. 111–136.
- ¹⁸ Žr.: *Conspiracy Encyclopedia: The Encyclopedia of Conspiracy Theories*.
- ¹⁹ David Ray Griffin. *The New Pearl Harbor: Disturbing Questions about the Bush Administration and 9/11*. – Northampton: Olive Branch Press, 2004.
- ²⁰ Steve Clarke. *Conspiracy Theories and Conspiracy Theorizing*. // *Philosophy of the Social Sciences*, 2002, Vol. 32, p. 148.
- ²¹ Žr.: *Conspiracy Encyclopedia: The Encyclopedia of Conspiracy Theories*.
- ²² Žr.: Andrew Belsey, Ruth Chadwick, eds. *Ethical Issues in Journalism and the Media*. – London: Routledge, 1992; taip pat žr.: Elliot D. Cohen, ed. *Philosophical Issues in Journalism*. – New York: Oxford University Press, 1992; John C. Merrill. *Journalism Ethics: Philosophical Foundation for News Media*. – New York: St Martin's Press, 1997; Robert M. Baird et al. eds. *The Media & Morality*. – New York: Prometheus Books, 2002.
- ²³ Jeffrey Smith. *Seeds of Deception*. – White River Junction: Chelsea Green Publishing, 2003.
- ²⁴ *Conspiracy Encyclopedia*, p. 203.
- ²⁵ Žr.: Kent Greenawalt. *Speech, Crime, and the Uses of Language*. – Oxford: Oxford University Press, 1989.
- ²⁶ Adam Smith. *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas*. Iš anglų kalbos vertė J. Čičinskas. – Vilnius: Margi raštai, 2004, kn. 1, sk. 10, p. 157.
- ²⁷ Ten pat, p. 158.
- ²⁸ Norėčiau padėkoti *Journal of Value Inquiry* redaktoriui Thomasui Magnelliui už jo pastabas. Aš gyniau šį argumentą šiek tiek kitokiame straipsnyje, išspausdintame minėtame žurnale.

Iš anglų kalbos vertė Gintautas Vyšniauskas
Klaipėdos universitetas